

О. ЛАГОДОВСЬКА

(Київ)

ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК БРОНЗОВОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ

(За матеріалами С. С. Гамченка)

У 1924 р. С. С. Гамченко разом з І. Ф. Левицьким провадив розкопи в с. Войцехівці, Миропільського району, Житомирської області. Наслідки цих розкопів в свій час не були опубліковані. Щоденники їх у чималому рукописі С. С. Гамченка „Раскопки 1924 г. на Волини“ зберігаються в архіві Інституту археології АН УРСР¹. Зважаючи на наукову цінність матеріалів з Войцехівки для розуміння історичного минулого давньої Волині за доби бронзи, дозволяю собі коротко ознайомити з основними наслідками цих розкопів в світлі тих проблем, що вони їх викликають.

Біля с. Войцехівки є кілька курганних груп. Усі вони розташовані на ур. Запуст, в 1,5 км на північний схід від с. Войцехівки. Перша курганна група, що складається з 16 курганів, розташована на вузькому місці височини, що легко спадає в напрямі SW—NO, на віддалі 2 км від р. Случ. Недалеко від першої групи розкинулися інші, а саме на віддалі 0,5 км на NSO — невеличка група з трьох курганів, на віддалі 0,25 км на SOO — група з чотирьох-п'яти курганів, на віддалі 0,35 км на NOO — група з семи курганів та така ж група на NW—W на віддалі 145 м. Всі кургани зазначених груп, так само як і кургани сусідніх груп узбережжя р. Случ, за своїми зовнішніми ознаками нагадують кургани першої групи.

Останні можна поділити на високі (заввишки 1,5—2,5 м, коло основи 50—65 м), середні (заввишки 0,5—1,5 м, коло основи 40—50 м) та менші (заввишки 0,25—0,5 м, коло основи 30—40 м). Кургани звичайно округлі в плані, два — овальної форми та один — подвійний з двох сусідніх курганів, що злилися своїми основами. Всі кургани оточені кільцевими, малопомітними рівчачками. Загальна протяжність курганної групи з SWW—NOO до 150 м, з SOO—NNW 70—80 м. Віддаль між курганами 15—35 м. Височина, на якій знаходяться кургани, покрита чорноліссям. На першій курганній групі ліс порубаний. Частина її курганів покрита дрібними кущами порубу, решта була викорчувана, заорана та

¹ Фонд 3, опис. 1, № 28, сс. 66—94.

засіяна. У 1924 р. на ній було зібрано перший урожай. Таким чином, не рахуючи однорічного розорювання та ям від корчування пнів, курганна група знаходилась, очевидно, в непорушеному стані.

У 1924 р. С. С. Гамченко розкопав сім курганів в першій курганній групі та один — у другій.

Метод роботи: здійснення всього насипу кургану горизонтально по штихах та залишення в центрі кургану „попа“ для висотних відліків.

Перейдемо до короткого огляду фактичних даних цих розкопів за щоденником С. С. Гамченка.

Курган № 1 (за планом № 13) заввишки 0,31 м, коло основи 28,4 м. Курган оточує ледве помітний рівчак (завширшки 7 м, завглибшки — 0,03 м). Насип поспіль задернований (покритий півчагарником).

На рівні давнього горизонту, що на 0,26 м нижче від сучасного, було знайдено могильну яму, розмірами $1,79 \times 1,53 \times 0,26$ м. Вона була орієнтована на О—W. В плані цієї коричневого забарвлення плями були знайдені дрібнісінькі рештки кістяка людини. Погана збереженість кістяка не дала можливості зробити спостереження над його положенням.

Безпосередньо при самому похованні не було знайдено інвентаря, але на NO та SW від могильної ями були знайдені дві групи посудин. В NO секторі були знайдені фрагменти від трьох посудин: банки (типу рис. 1, 6), глечика (типу рис. 1, 4) та вазочки (типу рис. 1, 2).

У SW секторі знаходилась друга група з чотирьох посудин, а саме: горщикок (типу рис. 1, 1), банка (типу рис. 1, 6), глечик (типу рис. 1, 4) та фрагменти великого глечика.

Курган № 2 (за планом № 2) заввишки 1,24 м, коло основи 54,6 м. Курган оточує рівчачок завширшки 13 м та завглибшки 0,12 м. Курган поріс дерном та кущами шипшини, тернику та ліщини. На його поверхні рештки трьох дубових пнів.

У насипу кургану знаходилися фрагменти кераміки — кремінні відщепки та глиняні прясла. На рівні давнього горизонту виявлені три могильні ями. Одна з них була в центрі, дві інших по боках її в північному та південному секторах. Біля цих могильних ям знаходилися групи посуду.

Поховання № 1 в центрі кургану, чоловіче. Могильна яма $1,78 \times 0,49 \times 0,42$ м. Кістяк зберігся погано. В західній частині ями були знайдені рештки шийних хребців, в східній частині кістки таза, що своїм розташуванням промовляють за те, що поховання головою було орієнтовано на W. Безпосередньо при самому похованні ніяких речей не було знайдено. Але з цим похованням можна пов'язати дві банки (типу рис. 1, 6 і 1, 8), мисочку (типу рис. 1, 3) та корчагу типу яйце-подібної урни, з об'єм'ятим, але ж виразним денцем, які були знайдені на О від могильної ями, тобто в ногах поховання.

Поховання № 2, жіноче, на N від центрального поховання. Могильна яма $1,54 \times 0,43 \times 0,39$ м. Кістяк зберігся погано. Положення скорчене, на лівому боці, головою на О. При похованні були знайдені:

1. Уламок подвійної спіральної застібки-фібули. Уламок являє собою лише один щиток з спірально завиненого округлого бронзового дроту. Знайдений серед струхлілих грудних кісток (рис. 2, 1).

2. Бронзовий спіральний браслет з дроту. Браслет знайдений на рівні поясних хребців (рис. 3, 1).

На давньому горизонті біля цього поховання знайдені — вазочка (типу рис. 1, 2), глечик (типу рис. 1, 4), банка (типу рис. 1, 6) та горщикок (типу рис. 1, 1). На глибині 0,97 м серед фрагментів посуду було знайдено двоконусне глиняне прясло.

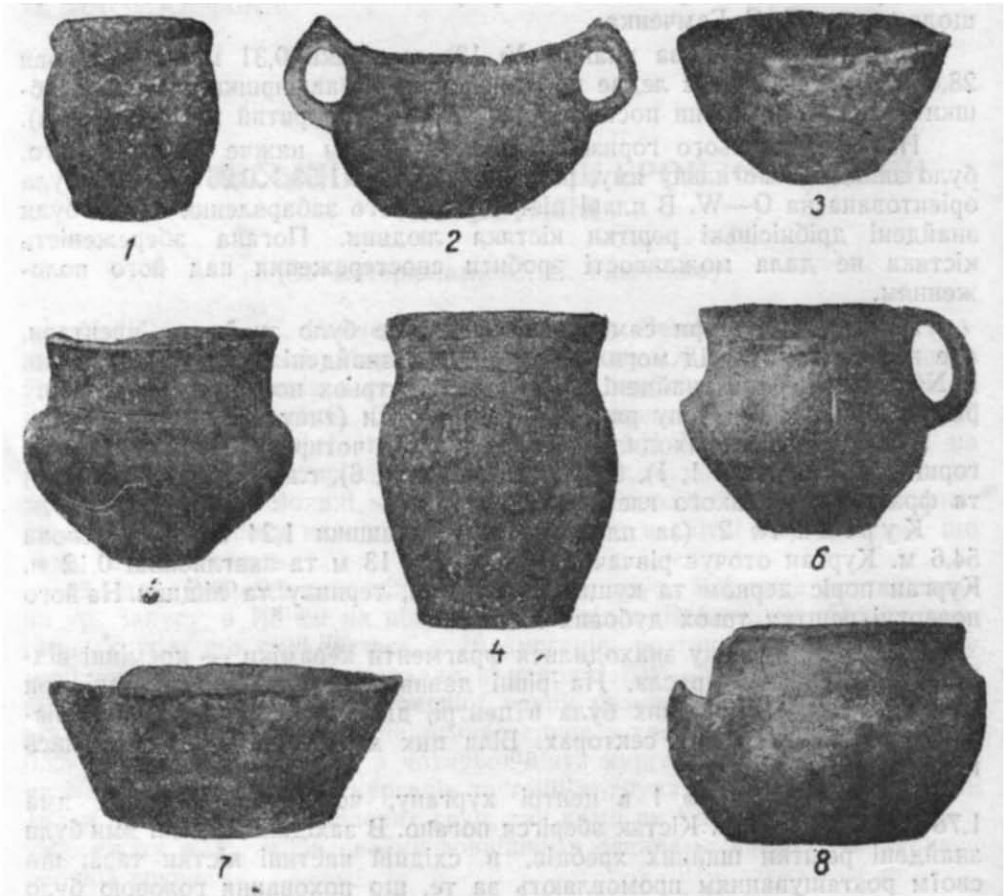

Рис. 1. Посуд з Войцехівського могильника.

Поховання № 3, жіноче, на S від центрального поховання. Могильна яма $1,66 \times 0,52 \times 0,44$ м. Кістяк зберігся погано. Положення кістяка скорчене, на правому боці, головою на O. При похованні серед струхлілих кісток черепа та шиї знайдені бронзові прикраси, а саме: 1) шпилька з загнутою головкою (рис. 2, 5), кінець булавки зламаний та 2) гривня з товстого дроту із спірально загнутими кінцями (рис. 3, 1). В межах тої ями, але ж трохи на захід від неї, було знайдено глиняне прясельце.

При цьому похованні був знайдений такий посуд: банка (типу рис. 1, 8), глечик (типу рис. 1, 4) та півкругляста мисочка з виразним дном.

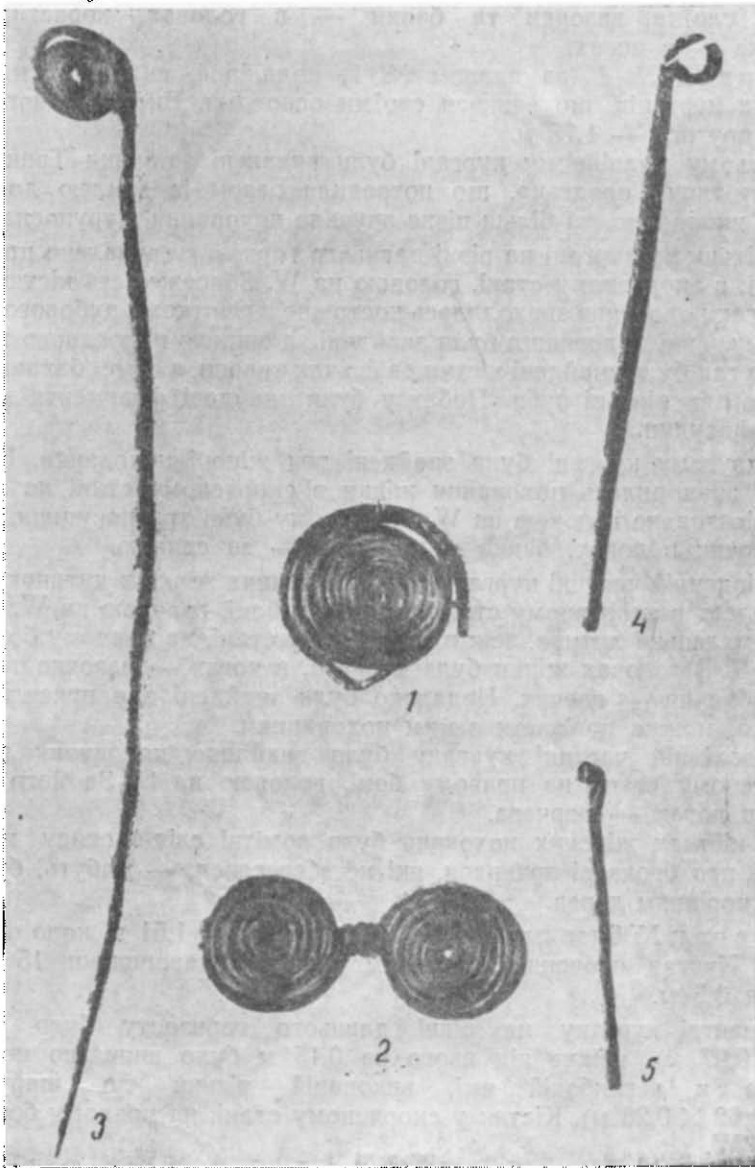

Рис. 2. Металеві прикраси з Войцехівського могильника, $\frac{1}{2}$ нат. вел.

Курган № 3 (за планом № 3) заввишки 0,37 м, коло основи 29,8 м. Кільцевий рівчак ледве помітний. Курган задернований та вкритий півчагарником.

У центрі кургану на рівні давнього горизонту була виявлена могильна яма, орієнтована на ОВ. В її плані можна було спостерігати струхлілі рештки людського кістяка.

На NO та SW від неї були знайдені фрагменти кількох посудин, а саме: слоїка, вазочки та банки — в головах, корчаги, банки та слоїка — в ногах.

Курган № 4 (за планом № 1) подвійний, складається з двох суміжних курганів, що злилися своїми основами. Висота одного з них 2,04 м, другого — 1,73 м.

У цьому подвійному кургані були виявлені залишки Трипільської культури типу Городська, що потрапили разом із землею до насипу кургану випадково, та більш пізні впускні поховання з трупопаленням.

У більшому кургані на рівні давнього горизонту виявлено поховання чоловіка, в скорченому стані, головою на W. Збереженість кістяка погана. В ногах поховання знаходилось кострище з рештками дубового вугілля та попелу. Такі ж вогнища були знайдені за спиною похованого та перед ним. В ногах були знайдені кістки свійських тварин, а саме: барана і свині, а також два кінські зуби. Поблизу були знайдені фрагменти кераміки кількох посудин.

У другому кургані були знайдені три жіночі поховання. В центрі кургану знаходилось поховання жінки в скорченому стані на правому боці, орієнтоване головою на W. При ньому було три посудини, а саме: один глечик в ногах, банка та корчага — за спиною.

У південній частині кургану було поховання жінки з дитиною. Жінка знаходилась в скорченому стані, на лівому боці, головою на W. В ногах її була маленька дитина, теж в скорченому стані, на правому боці, головою на S. В головах жінки була корчага, в ногах — вазочка та банка, проти обличчя — глечик. Недалеко були знайдені два прясельця, які, очевидно, можна пов'язати з цим похованням.

У західній частині кургану було знайдено поховання підлітка, в скорченому стані, на правому боці, головою на S. За його спиною банка, в ногах — корчага.

На кістках жіночих поховань були помітні сліди окису міді, що свідчить про бронзові прикраси, які не збереглися, — мабуть, були розтягнуті корінням дерев.

Курган № 5 (за планом № 12) заввишки — 1,51 м, коло основи — 55,4 м. Курган оточений кільцевим рівчаком завширшки 15 м, завглибшки 0,5 м.

В центрі кургану на рівні давнього горизонту було вогнище (1,09 × 0,97 м), нижче від нього на 0,15 м було виявлено поховання чоловіка в неглибокій ямі, викопаній тільки до шару лесу (2,6 × 1,62 × 0,28 м). Кістяк у скорченому стані, на правому боці, головою на W.

З інвентаря цього поховання можна відзначити лише кремінне вістря на стрілу, знайдене серед кісток таза.

У південно-західній частині кургану була знайдена друга могильна яма, так само викопана тільки до шару лесу (2,24 × 0,82 × 0,25 м). В ній лежали три кістяки: двох дівчинок та підлітка-жінки (поховання 2—4). Дівчата лежали в скорченому стані, на лівому боці, щільно одна

до одної, головами на О. При цьому похованні був такий інвентар: банка (типу рис. 1, 5) позаду дівчинки, що лежала коло північної

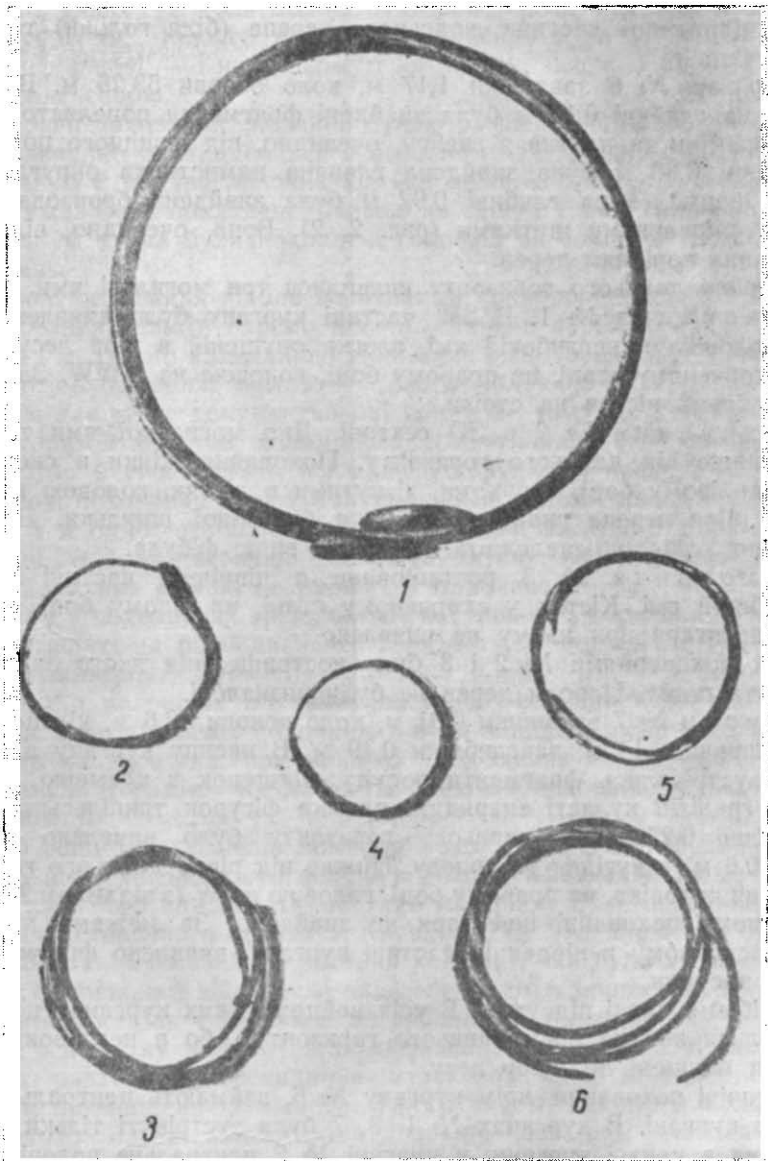

Рис. 3. Металеві прикраси з Войцехівського могильника, $\frac{1}{2}$ нат. вел.

стілки ями; браслет з бронзового дроту (рис. 3, 5), на корінні дерева, на віддалі 0,83 м від банки та на 0,62 м вище за неї, між банкою та

черепом дівчинки ребро свині та частина лопатки бика, браслет з бронзового дроту (рис. 3, 4), на правій ліктьовій кістці дівчинки, що лежала у південній стінці, бронзова шпилька (рис. 2, 3) між черепами дівчат.

В ногах дівчинок знаходилося поховання жінки-підлітка, в скорченому стані, на правому боці, головою на W. При ньому були знайдені: чаша з відпиленої частини людського черепа (біля голови) та кістки бика і свині.

Курган № 6 заввишки 1,17 м, коло основи 53,25 м. В насипу кургану на глибині 0,13 м були знайдені фрагменти попелястої лискованої кераміки та плитка з гнейсу, очевидно, від пізнішого поховання. На глибині 0,88 м була знайдена глиняна намистинка округло-циліндричної форми, а на глибині 0,92 м була знайдена бронзова фібула з двома спіральними щитками (рис. 2, 2). Вона, очевидно, відтягнута з поховання корінням дерев.

На рівні давнього горизонту виявилися три могильні ями.

Поховання № 1. В SW частині кургану було виявлено поховання чоловіка в неглибокій ямі, злегка опущеній в шар лесу. Кістяк був у скорченому стані, на правому боці, головою на NWW. За спиною два кремінних вістря на стріли.

Поховання № 2 в SO секторі. Дно могильної ями так само трохи нижче від давнього горизонту. Поховання жінки в скорченому стані, на лівому боці, з руками, зігнутими в ліктях, головою на NOO. При ній біля черепа знайдена головка бронзової шпильки. До цього поховання, очевидно, належить зазначена вище фібула.

Поховання № 3 розташоване в північній частині кургану, в неглибокій ямі. Кістяк у скорченому стані, на лівому боці, головою на O, інвентаря при ньому не виявлено.

Між похованнями № 2 і 3 було кострище, від якого залишились вугілля та попіл. Породи дерев не були визначені.

Курган № 7 заввишки 0,91 м, коло основи 42,6 м, кільцевий рівчак завширшки 14 м, завглибшки 0,49 м. В насипу кургану з глибини 0,53 м зустрічались фрагменти посуду, відщепок з кременю, гнейсові плитки, гранітні кулясті знаряддя, уламки фігурок трипільського типу. На глибині 0,22 м від давнього горизонту було виявлено вогнище (0,58 × 0,6 м) з вугілля та попелу. Нижче від рівня давнього горизонту поховання чоловіка, на правому боці, головою на W (з відхилом 20° на N). При самому похованні інвентаря не знайдено. За межами могильної ями, в основному в південній частині кургану, виявлено фрагменти від дев'яти посудин.

Підіб'ємо деякі підсумки. В усіх войцехівських курганах поховання знаходилися або на рівні давнього горизонту, або в неглибоких ямах, що були опущені до шару лесу.

Чоловічі поховання, крім кургану № 6, займають центральне положення в кургані. В курганах № 1, 3, 7 були зустрінуті тільки чоловічі поховання в центрі кургану, в кургані № 2 центральне чоловіче поховання супроводили два жіночих поховання, одне з них було на північ від центрального, друге — на південь від нього, в кургані № 5 на SWW від центрального чоловічого поховання знаходилося потрібне поховання жінки-підлітка та двох дівчаток. Окремо треба відзначити подвійний курган № 4, в якому в одному кургані знаходилось тільки одне похо-

вання чоловіка в центрі, а в суміжному кургані три жіночих поховання. В кургані № 6 схема розташування поховань відмінна від розглянутих — всі поховання (одне чоловіче та два жіночих) були розташовані по колу.

У тих випадках, коли можна було спостерігати тип поховання, воно було скорченим. Чоловічі поховання звичайно були покладені на правому боці, жіночі — і на правому і на лівому, залежно від їх співвідношення між собою.

Чоловічі поховання звичайно бувають орієнтовані головою на захід, жіночі звичайно розміщувалися в основному за правилом антитези. Так, в кургані № 2 обидва жіночих кістяка лежали головою на схід, в кургані № 5 два були покладені головою на схід, а третій головою на захід, в кургані № 4 два були покладені головою на захід, а третій головою на південь.

Жіночі поховання ніколи не бувають покладені в одній ямі з чоловічими. Жінки лежать окремо від чоловіків, в окремих ямах. Це може свідчити і за те, що календарно вони були різночасові, хоч жінка і належала до похоронного комплексу свого чоловіка. Методика польової роботи не дає на це документальної відповіді, тому що кургани розкопувалися горизонтальними шарами без їх вертикальних перерізів, по яких можна було б спостерігати всі дальші порушення насипу.

Жіночі поховання бувають поодинокими і колективними. Так, в кургані № 5 в одній ямі були поховання жінки-підлітка і двох дівчинок. В кургані № 4 — поховання жінки та дитини. Ці поховання, з огляду на розташування кісток, безумовно, є одночасовими.

Часом в похованнях трапляються кострища. В курганах № 4 і 6 вони були зустрінуті на рівні давнього горизонту, в кургані № 7 — над самим похованням.

Інвентар чоловічих поховань посутньо відрізняється від жіночих поховань. При чоловічих похованнях були знайдені лише кремінні вістря на стріли та кераміка, при жіночих похованнях — бронзові прикраси та кераміка. Кераміка чоловічих та жіночих поховань не відрізняється між собою.

Розглянемо детальніше інвентар поховань. Ще в передвоєнний час інвентар войцехівських курганів був розподілений між двома музеями. З огляду на його важливість, частина матеріалу була передана до Центрального історичного музею в Києві, решта залишилась в Житомирському обласному музеї. Та частина колекції, яка була в Києві, за часи Великої Вітчизняної війни була вивезена разом з іншими археологічними цінностями України німецькими загарбниками, житомирська частина колекції в основному збереглася. Вона зазнала шкоди лише від кількаразового та раптового перекидання музею за часи німецької окупації з одного приміщення до іншого. Таким чином, хоч ми й були знайомі в основному з цією колекцією в довоєнні часи, нам удалося для цієї публікації *de visu* описати лише житомирську частину колекції², яку ми знову оглянули в травні 1945 р. Загублена решта її описується за даними рукопису С. С. Гамченка та наведеними ним фотографіями.

² Вона позначена інвентарними номерами Житомирського музею.

Кремінні вістря на стріли. Знайдені лише при чоловічих похованнях, по одному-два при кожному похованні. Вістря відтискової техніки двох типів: поздовжньо-листуватого та з невеличким широким черенком.

Бронзові прикраси. Всі вони мають один стиль — нахил до спірально-завиненого дроту.

1. Шпильки знайдені при трьох жіночих похованнях (курган № 2, пох. 3; курган № 5, пох. 2—3; курган № 6, пох. 2). У всіх цих похованнях головні шпильки знайдені тільки біля кісток черепа. Шпильки зроблені з бронзового округлого дроту, діаметром до 2—3 мм. Один кінець шпильки потоншений, другий — загнутий у головку.

Одна з цих шпильок має спірально завинену головку (рис. 2, 3). Дріт округлий, але ж верхня частина його, що переходить у головку, перетворена ковкою у чотиригранний дріт. Перед тим як закрутити дріт в спіральну головку, він був кілька разів повільно гвинтоподібно перекручений. Головку шпильки складає 4—5 витків гранчастого дроту. Головка знаходиться збоку стрижня шпильки. Діаметр щитка — 2,7 см. Загальна довжина цієї шпильки 30,5 см (курган № 5, пох. 2—3; інв. № 2959).

На двох останніх шпильках головки тільки загнуті. На шпильці з кургану № 6 (рис. 2, 4) головка загнута широким кільцем діам. 1,1 см, на шпильці з кургану № 2 (рис. 2, 5) вона щільно притиснута до стрижня шпильки. Довжина першої — 16,5 см (кінець зламаний), довжина другої — 9 см (кінець зламаний).

2. Фібули із спіральними щитками. Знайдені при жіночих похованнях в двох курганах (курган № 2, пох. 2 та в насипу кургану № 6). В кургані № 2 застібка була знайдена *in situ*, серед струклілих грудних кісток, в кургані № 6 вона була знайдена на корені дерева і, очевидно, була ним відтягнута з поховання № 2.

Фібула з кургану № 6 (рис. 2, 2) зроблена з одного куска округлого дроту. Обидва кінці дроту завинені в спіральні плоскі щитки в 6 зворотів спіралі, середина ж дроту перевита впоперек гвинтоподібно в 3 звороти навколо палички і, таким чином, горизонтально поєднує обидва щитки. Після того як щитки були закручені, щоб спіраль не пружинила, вони були трохи розклепані; тому дріт на щитках має сплющений характер. Загальна довжина фібули 8,3 см; діаметр щитка 3,6—3,8 см (інв. № 2962).

Другий примірник з кургану № 2 — це лише один щиток з фібули описаного типу. Діаметр щитка — 4,6 см (рис. 2, 1).

Надзвичайно цікаві відомості про спосіб вживання цієї фібули подав директор Дубенського музею М. І. Островський. В його розкопах в с. Дитиничах під Дубном (1940 р.) в одному з курганів було знайдено трупоспалення. На купі попелу лежала така сама фібула з двома спірально завиненими щитками, причому до витка спіралі, що поєднує ці щитки, була встромлена бронзова шпилька. Таким чином, не всі шпильки є головні, а частина їх є, очевидно, шпильки-застібки до фібул.

3. Шийна гривня (рис. 3, 1), з товстого дроту із спіралью завиненими кінцями. Знайдена була при шийних хребцях поховання № 3 з кургану № 2. Діаметр гривні 13 см, діам. витка — 2,5 см, діам. дроту — 0,5—0,55 см.

4. Браслети спіральні з тонкого дроту в $1\frac{1}{2}$, 2 та кілька зворотів спіралі. Браслети були знайдені при кістках руки в кургані № 2, пох. 2 та в кургані № 5, пох. 2. Діаметр дроту — 0,15 см.

К е р а м і к а. Вся кераміка ліплена. В глині домішка крупнотовченої жорстви. Кераміка ясно та темнокоричневих відтінків. На одних посудинах поверхня згладжена досить добре, на інших — погано. Кераміка репрезентована таким типом посуду.

1. Мініатюрний горщик баночної форми (рис. 1, 1). В глині домішка крупних зерен жорстви, що вільно виступають на поверхню посудини. Дно плоске, м'яко обім'яте. Коло вінців край товстий. Орнаменту немає. На посудині ясно видно сліди вживання її на вогні (закопчення). Цілий. Заввишки 5,7 см, діаметр вінця — 4,5 см, максимальний діаметр — 5,1 см, діаметр дна — 3,3 см (інв. № 2884).

2. Глечик (рис. 2, 4). Глина з домішкою крупних зерен жорстви. Поверхня згладжена погано. Колір коричневочервоний. Орнамент на шийці та плечах. На шийці чотири рядки горизонтальних борозенок, зроблених гострим знаряддям, по плечах клинуваті заглибини. На посудині помітні сліди вживання на вогню (закопчене вінце). Цілий. Заввишки 11,8 см; шийка заввишки 3,6 см, діаметр шийки — 3,5 см, діаметр дна — 5—6 см (інв. № 2883).

3. Глечик того ж типу (рис. 4), що й попередній, але ж трохи інших пропорцій. В глині домішка жорстви, поверхня добре згладжена. Колір чорнуватожовтий. Орнаменту немає. Сліди вжитку на вогні. Склеений. Заввишки 19 см; шийка заввишки 3,7—4 см; діаметр вінчика 12 см; максимальний діаметр 13 см; діаметр дна 7 см (інв. № 2882).

4. Високий глечик (рис. 5). Від глечика збереглася лише незначна кількість фрагментів, які, проте, дають можливість реконструювати форму. Домішка жорстви. Колір жовтуватокоричневий. Висока шийка глечика відмежується від тіла посудини двосхилим рельєфним валиком, який і є єдиною прикрасою глечика. Орнаменту немає. Загальна висота глечика 36,5 см, шийка заввишки 14,5 см, діаметр горла 18 см, діаметр дна 14,6 см (інв. № 3926).

5. Б а н к а (рис. 1, 6). Глина з домішкою крупних зерен кварцу, але ж зовнішня поверхня досить добре згладжена. Колір коричневожовтий. Сильно закопчена від вжитку. Максимальний діаметр проходить посередні висоти посудини. Від краю вінчика посудини на максимальний

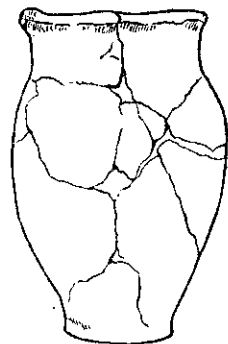

Рис. 4. Посудина з Войцехівського могильника.
 $\frac{1}{3}$ нат. вел.

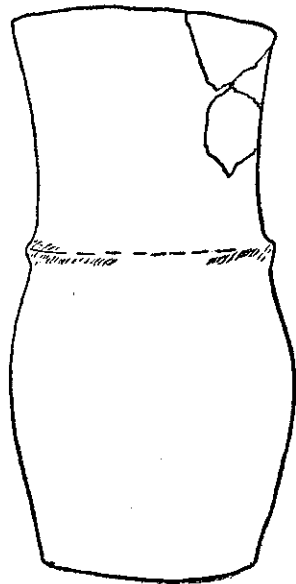

Рис. 5. Посудина з Войцехівського могильника.
 $\frac{1}{3}$ нат. вел.

діаметр його опускається широко сплюснена ручка. По шийці проходять дві поземних борозенки, по максимальній опуклості посудинки конічні пиптики, відтягнуті з самої глини посудинки. Пиптики симетрично розташовані. Загалом їх шість. Загальна висота посудинки — 12,18 см, шийка заввишки 5,2—6 см, діаметр шийки 13 см, діаметр дна 6,8 см. Посуд склеєний з 8 фрагментів (інв. № 2886).

6. Банка широка, не дуже висока, слабо профільована. Орнаменту не має. Заввишки 18 см, максимальний діаметр 25 см, діаметр дна — 16,5 см (рис. 1, 8).

7. Миска напівсферичної форми з плоским дном. Заввишки 4 см, діаметр отвору 7,5 см, діаметр дна 3 см (рис. 1, 3).

8. Миска зрізано-конічної форми з широким дном. Заввишки 13 см, діаметр отвору 28 см, діаметр дна 18,6 см (рис. 1, 7).

9. Невисока широкогорла посудинка („вазочка“, за С. С. Гамченком) з двома високостоячими ручками, які виходять з краю вінець і опускаються на боки посудинки по лінії її максимального діаметра. Ручки високо підіймаються над вінцем посудинки і потроху переходять в край його, ніби витягуючи його. Нагорі ручки мають характерні виступи. Заввишки без ручок 10 см, з ручками — 14,2 см; діаметр шийки до 14 см, максимальний діаметр (осі ручок) — 17,5 см, з ручками — 21,5 см, діаметр дна 9 см (рис. 1, 2).

10. Вазочка з прямою, високою, злегка відігнутою назовні шийкою, з круто профільованими плечима та з невеликим денцем. Орнамент борознистий. По шийці групами проходять вертикальні борозенки, по тілу посудинки широкі фестони трикутників, з чотирма-п'ятьма рядками борозенок. Вершини трикутників зрізані. Шийка від плеч посудинки відокремлюється однією борознистою лінією. Заввишки 14,5 см, діаметр отвору 15,5 см, діаметр плеч 18 см, діаметр дна 6 см (рис. 1, 5).

Крім описаних, в рукопису С. С. Гамченка згадується ще про інший посуд, як яйцеподібна урна з обім'ятим, але ж виразним дном, півкуляста мисочка з виразним дном тощо. Оскільки фотографії цих посудин не наведені і серед фондів в Житомирському музеї ми їх не знайшли, ми не можемо дати їм докладнішу характеристику.

Разом з тим мусимо зазначити, що не в усіх тих випадках, коли С. С. Гамченко по декількох фрагментах посилається на той або інший тип цілої посудини, він має рацію і стоїть на базі певних фактів. Так само мусимо зазначити, що трипільську кераміку з вірвовочною орнаментцією і з пиптями типу пізніше відкритого Городська, яка була знайдена в насипу курганів № 4 і 7, він помилково вважає за одночасову похованням і зв'язує з комплексами поховань.

Такі основні фактичні дані про Войцехівський могильник. Знахідки в с. Войцехівці не є поодинокими. Вони приєднуються до тої групи явищ, які характеризують середній період бронзи середньої та верхньої Наддністрянщини та відомі в польській літературі під назвою, з одного боку, білопотоцької групи (середня Наддністрянщина), з другого, Комарівської культури (верхня Наддністрянщина).

Культурні групи Білого Поточу вперше виявив І. Костржевський в 1925 р. в Білому Поточі, Чортківського району, Тернопільської обл.³

³ I. Kostrzewski. Groby eneolityczne z skurczonemi szkieletami w Białym Potoku, Przegląd archeol. 1928, т. III, с. 9—17.

За провідну форму цієї культурної групи він вважав двовухий посуд і датує її енеолітом. В такому датуванні він спирався на типи поховання (скорчене поховання), на провідну форму кераміки (двовухий посуд) і аналогію її з енеолітичною керамікою Моравії та Австрії і на наявність у похованнях керамічної сокири (Білий Поток, поховання III). Він вважає, що ця культура походить з північноєвропейської, виникла під впливами, що йшли з заходу. Під назвою білопотоцької культури І. Костржевський об'єднує такі пам'ятки: поховання з Білого Поток, кераміку з Жежави, Заліщицького району⁴, поховання з Городниці, Городенського району⁵, поховання з Дубна⁶ і кераміку з Підгір'я, Терембовльського району⁷. Правда, він настоює на повній близькості лише посуду з Білого Поток, Жежави та Городниці.

У тому ж томі І. Костржевський надрукував нові матеріали з Кустовець, Новомиропільського району, що стали йому відомі з архіву І. Крашевського. В Кустовцях разом з двовухим посудом були знайдені також бронзові прикраси. Кераміку з Кустовець І. Костржевський пов'язує з білопотоцькою культурною групою. Тимчасом металеві речі промовляють за їх датування середнім періодом бронзи (II—III). Виходячи з факту близькості кустовецької кераміки до енеолітичної білопотоцької, І. Костржевський вважає, що кустовецькі знахідки слід віднести до другого періоду бронзи, тому що в противному разі довге переживання енеолітичних рис у кераміці часу бронзи було б неправдоподібним. Зазначивши інші знахідки металевих речей на Україні, аналогічні кустовецьким, І. Костржевський вважає, що це є суцільна культурна, а може і етнічна, окрема від лужицької, група, що, мабуть, є дальшим продовженням білопотоцької культури⁸.

Л. Козловський в своїй праці „Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce“ до тих пунктів, що їх І. Костржевський об'єднує під назвою білопотоцької культури, додає ще Нагірянку, під Бугачем, яку він дослідив у 1923 р. Він не погоджується з Костржевським в його датуванні білопотоцької групи, як енеолітичної групи, та з його бажанням пов'язати її з північноєвропейськими культурами. Він вважає, що з білопотоцьких поховань лише поховання III з кремінною сокирою може бути віднесено до періоду енеоліту, що не є ще доказом, що й решту поховань слід відносити до того ж періоду. Білопотоцьку групу Л. Козловський відносить до другого періоду бронзи, пов'язуючи її провідні форми — двовухі посудини — з такими ж з Угорщини та Румунії (група *Buzau*). Розміщення місцезнаходжень кераміки типу двовухих посудин вказує на її південне походження. На думку Л. Козловського, відкритим залишається лише питання, чи треба їх пов'язувати з групою паннонською чи з групою *Buzau*, причому більш правдоподібним йому здається останнє

⁴ Kopernicki. Poszuk. arch. w Horodnicy nad Dniestrem... Zbiór wiad. do antr. kraj, t. II, s. 68, tabl. III.

⁵ Там же, с. 47—53.

⁶ Przybyslawski. Repertoryum zabytków przedhistor. Galicji Wschodniej. Lwów, 1906, с. 72, z. 1.

⁷ Demetrykiwicz. Poszuk. arch. w powiecie Trembowelskim, Materiały antr. arch., IV, с. 100.

⁸ Kostrzewski. Kurhan szkieletowy z epoki brązowej w Kustowcu, w pow. Zwiagelskim (Wołyń), Przegląd arch., t. III, s. 113—115.

припущення. Кустовецькі знахідки з бронзами та решту аналогічних знахідок з України Л. Козловський відносить до III періоду бронзи і, пов'язуючи їх з угорською бронзою, об'єднує їх під назвою подільсько-наддністрянської групи і підкреслює їх локальний характер⁹.

Досліди тридцятих років виявили присутньо нові матеріали, які дали можливість по-новому ставити та розв'язувати питання про бронзи в Наддністрянщині.

У 1934—1936 рр. Т. Сулімірський разом з Я. Грабовським провели розкопи курганів в околиці с. Комарова, на вододілі р. Луків і Ломниця, правих приток верхнього Дністра. На широкому могильному полі виявлено кілька курганних груп, які склалися з більшої або з меншої кількості курганів. Всього тут було розкопано 65 курганів¹⁰.

У курганах були виявлені трупоспалення та трупопокладення. Останні в скорченому стані. Обидва ці поховальні звичаї співіснували одночасно. В курганах були знайдені кераміка, бронзові речі та деякі знаряддя з кременю. Кераміка різноманітна. Вона найбільш характеризує комарівську групу. Серед неї слід відзначити теж двовухі вази та такі ж вази без вух. Надзвичайно характерні є форми високих глечиків з широким отвором і орнаментом з двосхилого валика, або з горизонтальних борозенок. Серед бронзових речей слід відзначити бронзові шпильки, наручні браслети із спіралью завиненими щитками, підвіски і т. п. Основну масу курганів, виходячи з типів бронзових речей, Сулімірський відносить до II—III періодів бронзи. Найбільш давні кургани з Комарова дають часто серед іншої кераміки кераміку з шнуровою орнаментациєю і датуються I періодом бронзи. Таким чином, можна простежити поступовий перехід від пам'яток першого періоду бронзи до пам'яток середнього періоду бронзи. Разом з тим з'ясувався і дальший розвиток Комарівської культури протягом пізнього періоду бронзи і навіть до передскіфського періоду.

На фоні цих дослідів білопотоцька група виявилася лише як локальна група, яка від пам'яток комарівського типу відрізняється лише типом поховання — вживанням кам'яних ящиків та плоских могил. Знайдена в ній кераміка відповідає комарівській в найбільш розвиненій фазі. Разом з тим білопотоцька група займає східне положення щодо пам'яток комарівського типу. Сулімірський вважає, що білопотоцька група, одночасова з пам'ятками комарівського типу, виникла на фоні неолітичної культури кам'яних ящиків і зазнала сильних впливів семигородських форм кераміки та бронзи.

Кургани Волині та північного Поділля Сулімірський відокремлює в окрему культурну групу. Він вважає, що ще немає достатніх матеріалів для її характеристики.

У польській літературі склалася традиція пов'язувати ці пам'ятки періоду бронзи Наддністрянщини з фракійцями¹¹.

Войцехівський могильник цілком відповідає пам'яткам комарів-

⁹ L. Kozłowski, Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce. We Lwowie, 1928.

¹⁰ T. Sulimirski. Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska, Bull. de l'Académie Polonaise des Sciences, Cracovie, 1936.

¹¹ L. Kozłowski. Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów, 1939.

ського типу. Спільним є звичай ховати небіжчика під курганним насипом, в скорченому стані, та загальний характер інвентаря. Найбільш характерною є кераміка: тут ми зустрічаємо ті самі характерні вази з ручками (рис. 1, 2), що виступають понад край посудини, ваза того ж типу, але ж без ручок (рис. 1, 5), банка з одним вухом і з пиптями по максимальному діаметру (рис. 1, 6) та глечики (рис. 1, 4; V, VI). В бронзах спостерігається менша близькість. Крім наручних браслетів із спірально завиненими кінцями (рис. 2, 1), що є формою спільною для обох могильників, слід відзначити шпильки, які відрізняються типом своєї головки. У Войцехівському могильнику головка шпильки спіралью завинена, в Комарівському вона має характер шляпки. Новою формою є фібули із спіралью завиненими кінцями, які відсутні в комарівському могильнику, але ж мають поширення на Волині і доходять до Дніпра.

Розглянемо аналогічні знахідки на Волині та на суміжних територіях Київщини й Поділля.

Недалеко від с. Войцехівки є другий пункт з аналогічними знахідками. Це с. Кустовці на р. Деревичці, лівому притоці р. Случ, кілометрах в тридцяти від с. Войцехівки. Тут, в 1852 р., при будівництві будинку в садибі поміщика було сплановано курган, в якому у великій кількості були знайдені людські кістки, а при них глиняні начиння та бронзові прикраси. Відомості за ці розкопки, а також малюнки знайдених речей, які збереглися в архіві проф. Коперницького, стали відомі лише в 1928 р., після їх надрукування І. Костржевським¹².

Неясним залишається тип поховання в Кустовцях. Оскільки мова йде про планування кургану, можна гадати, що поховання було на горизонті або в неглибокій ямі. В разі таке припущення відповідає дійсності, то тип кустовецьких поховань відповідає войцехівським.

При похованні було знайдено дві глиняних посудинки. Одна з них без орнаменту, з двома ручками, що йдуть від краю вінчика на основу високої шийки посудини (завишки 13,1 см), друга тої ж форми, але ж більш широких пропорцій, з одним вушком та з чотирма конічними пиптями, розташованими групами попарно на протилежному боці. Орнамент складається з трьох трикутних фестонів із зрізаними вершинами, що йдуть по тілу посудинки і зроблені борозенкою, та з горизонтального ряду дрібних ямок, що зроблені на рівні конічних шишочок.

З бронзових прикрас були знайдені: 1) наручні браслети з товстого дроту, причому один кінець був загнутий назовні, а другий всередину, 2) шийна гривня, що закінчувалася такими самими спіральними завитками, 3) нагрудна прикраса з дроту (фібула) у вигляді двох спіральних завитих щитків та перевита посередині, 4) бронзовий браслет з багатьма витками спіралі.

Таким чином, в Кустовцях були знайдені речі, аналогічні войцехівським, хоч вони і мають деякі свої відміни. Новиною є браслет з багатьма оборотами спіралі.

З басейну р. Горині нам відомі два місцезнаходження з аналогічними знахідками. Одно з них знаходиться коло Сурмичей, передмістя Дубна. В 1896 р. Пшебиславський розкопав тут поховання з трупопокладенням

¹² Арх. карта Волинск. губ., с. 31. I. Kozłowski, Przyczynki do epoki brzożowej na Wołyniu. Przegląd arch. t. IV, s. 113—115, rys. 2.

в глибокій ямі (2 м). При похованні були знайдені дві посудини: одна з них двовуха, друга типу банки¹³.

Друге місцезнаходження походить з с. Дитиничей, поблизу від Дубна, де М. І. Островський розкопав в 1940 р. п'ять курганів з трупоспаленням та з трупопокладенням. При похованнях була знайдена типова кераміка з одним вухом та опуклинами по максимальному діаметру, фібули того ж типу із спіралью завиненими кінцями та шпильки¹⁴.

Бронзи, аналогічні войцехівським, відомі з ряду інших пунктів України.

Так, два аналогічні браслети із спіралью завиненими кінцями були знайдені в 1896 р. в кургані з труположенням в с. Троянові, Житомирської області (р. Гнилоп'ять, притока р. Тетерева)¹⁵.

Такий саме браслет відомий з Унева, біля Острога (р. Вілія). Умови знахідки не відомі¹⁶.

Такий же браслет з округлого масивного дроту із спіралью завиненими кінцями відомий з б. Канівського повіту на Київщині. Умови знахідки не відомі¹⁷.

Гривня із спіралью завиненими кінцями відома з м. Бара, Вінницької області (р. Рів, притока Південного Буга), при трупопокладенні разом із спіральним браслетом з бронзової тасьми¹⁸.

Фібула із спіралью завиненими кінцями відома з Овруччини¹⁹.

Особливий інтерес викликають знахідки з Придніпров'я. В с. Теклино, біля Сміли, А. Н. Бобринський розкопав кілька курганів. В одному з них (СССХ—VII), ледве помітному, через що він був спланований при побудуванні хати, на рівні давнього ґрунту було знайдено поховання, очевидно, молодіої жінки. Кістки були в порушеному стані, так що не можна було встановити типу поховання. Кістяк лежав головою на S. При ньому були знайдені: 1) глиняна чорна посудина, що розпалася, 2) маленька глиняна посудинка з чотирма пиптями та борознистим орнаментом, 3) кругла червона мисочка, 4) шийна бронзова гривня, кінці якої завинені в спіральні щитки, 5) два бронзові плоскі щитки з спіралью завиненого дроту, очевидно, уламки описаної вище фібули, 6) глиняне прясельце з п'ятьма опуклинами. Це найбільш східна відома нам точка із знахідками близьких типів.

У решті курганів теклинської групи були скіфські поховання VI—IV ст. ст. до н. е.²⁰.

Теклинська посудинка з пиптями своєю формою найбільш наближається до войцехівської вазочки (рис. 1, 5). Вона також має борознисту орнаментацию похилими лініями, але ж ці борозенки цілком по-

¹³ Pr z y b y s ł a w s k i. Repertoryum zabytków przedhistor. Galicji wschodniej. Lwów, 1906, с. 72, ч. 1.

¹⁴ Матеріали ще не опубліковані.

¹⁵ Археологическая карта Волынской губ., с. 95. I. Kostrzewski, Przegl. arch. t. II, s. 182, примітка 94. Колекції Хойновського в Варшаві, № 182.

¹⁶ Археологическая карта Волынской губ., с. 95. I. Kostrzewski, Przegl. arch., t. II, s. 182, Музей Любомирських у Львові.

¹⁷ Ханенко, Древности Приднепров'я, К. 1889, вып. 1, с. 15, табл. XII, рис. 61.

¹⁸ I. Kostrzewski, Z badań... Przegl. arch., t. II, s. 182, примітка 96, музей Любомирських у Львові, п. 164 (1880).

¹⁹ Музей в Житоїрі, інв. № 2728.

²⁰ А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ Смелы, т. III, СПб, 1901, с. 18, фиг. 40, табл. II, 4, 9; IV, 6.

кривають поверхню тіла вазочки до самого її дна. Крім того, на плечиках її є піптки, які мають свої аналогії в кустовецькій і войцехівських банках. Отже, хоч теклинська посудинка і не являє собою повної аналогії з войцехівською керамікою, але ж вона має з нею багато спільних рис. А це в свою чергу, враховуючи також аналогії бронзових речей, промовляє за культурну близькість волинських і наддніпрянських місцезнаходжень.

Характерні бронзи з зазначених пунктів — браслети або шийні гривні із спіралью завиненими кінцями промовляють за датування войцехівського могильника середнім періодом бронзи. Проти цього не промовляють і інші бронзові речі з могильника. Фібули із спіральними щитками з'являються вже в першому періоді бронзи, але ж вони існують дуже довго і, таким чином, для більш пізнього часу є формою архаїчною. Виходячи з бронз войцехівського могильника, його, очевидно, слід датувати кінцем середнього періоду бронзи (1400—1200 рр. до н. е.).

Зазначені поховання в Білому Потоді І. Костржевський виявив випадково при розкопках поселення Трипільської культури. Вони були опущені в культурний шар трипільського часу.

З цього Костржевський зробив висновок, що Білопотоцька культура пізніша за Трипільську. В насипу войцехівських курганів № 4 і 7 були знайдені рештки Трипільської культури городського типу. Це дає документальну підставу вважати войцехівські кургани пізнішими, ніж етап С Трипільської культури. Т. С. Пассек датує етап С Трипільської культури 1700—1400 рр. до н. е., тобто другим періодом бронзи²¹. Якщо прийняти цю дату, то треба було минути якомусь часові, щоб на місці зруйнованого або покинутого поселення виник би більш пізній могильник. Це міркування теж промовляє за датування войцехівського комплексу не раніш як III періодом бронзи.

З наведених нами фактів значення войцехівського могильника цілком очевидне. Войцехівський могильник дає можливість поєднати ряд аналогічних пунктів та поставити питання про характер культури на Волині за часів середнього періоду бронзи. Разом з тим він дає можливість поставити питання про культурну єдність в період бронзи населення широких просторів лісостепового Правобережжя від Дністра, по притоках Прип'яті, Горині та Случа та по правих притоках Дніпра (Тетерева), а можливо і навіть до самого Дніпра.

---

²¹ Т. Пассек, Трипільська культура, К. 1941, с. 19—20.

Е. ЛАГОДОВСКАЯ
(Киев)

ВОЙЦЕХОВСКИЙ МОГИЛЬНИК БРОНЗОВОГО ВЕКА НА ВОЛЫНИ

(По материалам С. С. Гамченко)

Резюме

В 1924 г. С. С. Гамченко произвёл раскопки курганов в с. Войцеховка, Ново-Миропольского района, Житомирской области. В курганах были обнаружены погребения в скорченном положении, на горизонте или же в неглубоких ямах.

Центральные погребения — мужские, ориентированные головой на юг. При них инвентарь: в незначительном количестве кремнёвые наконечники стрел и керамика.

Женские погребения расположены в стороне от мужских. Среди них встречаются совместные погребения с детьми или подростками. Инвентарь женских погребений богаче. Их сопровождают металлические украшения (см. рис. 2 и 3) и керамика. Керамика мужских погребений не отличается от керамики женских погребений (см. рис. 1).

Войцеховские курганы примыкают к той группе памятников, которые известны, как Белопотоцкая группа и Комаровская культура. По мнению автора, войцеховские курганы должны быть датированы III периодом бронзы.
